

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ
II

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN YILDA BİR NEŞREDİLİR

İZMİR — 1985

İBADETİN MAHIYETİ VE ŞAHSİYET GELİŞİMİNDEKİ FONKSİYONU

Dr. Habîl ŞENTÜRK

A— Psikolojik Mahiyetine Bir Bakış

Dînî inanışın dış ifadesi olan ibadetler, kişiyi, Yüce Varlık ile karşı karşıya getiren davranışlardır. İnsan, inandığı gerçeği yaşamak ihtiyacını duyar.

İbâdetin mâhiyetini kavrayabilmek için önce lugat ve ıstılah manası üzerinde durulmalıdır.

a) İbâdetin lugat manası:

İbâdet: «Tanrıya gösterilen saygı davranışı, tapınma, tapınış,»¹ şeklinde ifade edildiği gibi, «Hudu' (eğilmek, tevazu göstermek) ile beraber taattir,»² diye de tarif edilmiştir. Hatta sadece «Taât (boyun eğmek, emre uygun davranmak) manasına gelir,»³ de denmiştir.

b) İstılah manası:

İbâdet: «mükellefin nefsinin arzusu hilâfına Rabbini ta'zim için yapmış olduğu davranışa denir.»⁴ «Saygı, itaat ve ta'zim mertebelerinin en yükseğidir. Böyle bir şey ise, yalnızca Allah'a yapılır. Yalnız Allah'ın hakkıdır.»⁵ «İnsanın ruhen ve cismen, zahiren ve batınen bütün mevcudiyetiyle yalnız Allah'a yaptığı şuurlu bir taat ve kurbettir.»⁶ «Allah'a karşı

(1) M. Ali Ağatay, Türkçe Sözlük, s. 352.

(2) İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, IV, 262.

(3) Muhammed b. Mustafa, Vankulu Lugatı, I, 289.

(4) Seyyid Şerif el-Cürcânî, et-Ta'rifât, s. 97.

(5) A. Hamdi Akseki, İslâm, s. 287.

(6) M. Hamdi Yazır, Hak Dîni Kur'ân Dili, I, 96.

kulluk ve bağılılığımızı sözler ve hareketlerle ifade etmektir. İbâdet, Cenab'ı Hakka hem şükran borcunu ödemek, hem de bağılılığı ve sevgiyi göstermek amacını güden tutum ve davranışlardır.»⁷ «Ubudiyet tezellülü (yetersizlik, acz, eksiklik ve küçüklüğü) açığa vurmaktır. (Mana ve medlûlünü ifade bakımından) ibâdet, ubûdiyyetten daha belîğdir. Çünkü ibâdet tezellülün son noktasıdır. Ona ancak, en üstün vasıfların sahibi olan zât lâyıktır ki, O da Allah'tır.»⁸ şeklinde muhtelif tarifler yapılmıştır. Her ne kadar bu tür farklı tarifler yapılmışsa da, kanaatimizce ibâdeti şöyle tarif etmek daha uygundur: İbâdet, dînî birtakım sâiklerle kişinin, Yüce Yaratıcı'ya yönelmesi; sevgi, saygı ve bağılılık ifâde eden tutum ve davranışlarda bulunmasıdır.

İbâdetin temelindeki duygu hayatına bakıldığında iki temel duygu görülecektir: Allah sevgisi ve Allah korkusu.⁹

Bu iki duygunun iyi anlaşılması, müslümanın Allah inancının bilmesine bağlıdır. Allah sevgi ve korkusu diğer sevgi ve korkulardan ayrı bir anlam taşır. Çünkü, herhangi bir kimseyi veya herhangi bir şeyi sevmek ondan korkmayı, korkmak da onu sevmeyi gerektirmez. Halbuki, Allah sevgisi ve korkusu beraber bulunur, birbirinden ayrılmaz. Allah, lutfu, merhameti, inayeti sebebiyle sevilir, aynı zamanda kahrından, azâbından dolayı da O'ndan korkulur. Bu yüzdendir ki, müslüman ümit ile korku arasında bir üenge kurmak, hayatını ona göre düzenlemek durumdadır. Bu yüzden o, Allah'ı sever, verdiği nimetlere karşı şükür borcunu ödemek için ibâdet eder; Allah'tan korkar, azâbından gene O'na sığınır, düâ ve niyazda bulunur. İbâdet etmenin gönül rahatlığını, isyan etmenin de korkusunu yaşar.

Temeldeki inanç faktörü sebebiyle ibâdetle diğer davranışlar arasında bir bağlantı vardır. Çünkü şahsiyet bir bütündür. Kişi ibâdet ederken hangi inanca sâhipse, diğer davranışlarında da o inancın etkisi altındadır. İnanç ve kanaatler, davranışların iç dünyamızdaki kökleridir. «İnançlar ve tutumlar, ferdin bir çok önemli fonksiyonlarına hizmet eder. Bunlar ferdin şahsiyetine bir devamlılık, onun günlük idrak ve faâliyetlerine bir mânâ verir, çeşitli hedefleri elde etmesine yararlar.»¹⁰

(7) O. Pazarlı, Din Psikolojisi, s. 169.

(8) Râğıb el-İsfehâni, el-Müfredât, s. 319.

(9) Bu iki duygu iki gam halinde çeşitlenerek sevgi: hayranlık, itimat, muhabbet ve vecd; korku ise: dehşet, haşyet, havf, ta'zîm ve hürmet hislerini oluştururlar. Bk. N. Armaner, İnanç ve Hareket. Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi, s. 23.

(10) D. Krech - R.S. Crutchfield, Sosyal Psikoloji, s. 184.

İBADETİN MAHİYETİ

İnanç, kanaat ve tutumların davranışlarla olan münasebeti,¹¹ ibâdetin dînî, duygu ve inançla olan bağlantısını açıklamak bakımından önemlidir. Duygu, inanç ve davranışların birbirleri üzerindeki karşılıklı etkileri şahsiyet üzerinde kendini gösterir. Dînî inanca dayalı olarak yapılan bir ibâdetin de davranış bütünlüğü içinde etkisini gösterebilmesi, onun bir alışkanlık sonucu değil; şuurlu olarak yapılmasına bağlıdır. Şuurlu bir ibâdet, imanın varlığından doğarak onun, benliğimizden fıskırıp dış dünyada gerçekleşen bir ifadesidir.¹² Bu sebeptendir ki, davranışlardaki bütünlük, inancın gücüne ve sıhhatine bağlıdır.

İbâdet, kişinin disiplinli bir hayata alışmasını da kolaylaştırır. İç çatışmalarından kurtararak bir iş yapabilme gücünü kazandırır. Aynı zamanda cemaatle yapılan ibâdetler ferdin sosyal uyumuna yardımcı olur. Böylece kişi, mutlu bir şekilde hayatını sürdürürken toplum da anarşiden uzak, ilmî, teknik ve sosyal gelişmeye elverişli bir ortama kavuşacaktır. Nitekim tarihte, en güzel ve azametli sanat eserleri mabetlerde ortaya konmuştur.¹³

İbâdet sayesinde Allah'a yönelmek, içimizdeki psikolojik patlamalara zemin oluşturan suçluluk komplekslerinden kurtulmak imkânını buluruz. Nice somatik (bedenî) hastalıklar vardır ki, onların kaynağı psikolojiktir. Bu konunun önemi sebebiyle yeni bir ilim dalı (psikosomatik) doğmuştur. Meselâ, üzüntü ve keder sebebiyle birtakım kimseler şeker, ülser vs. gibi hastalıklara düşmektedirler. Halbuki düa ve ibâdetlerle üzüntülerin yıpratıcı tesirlerine karşı bir direnç, irade gücü, manevî bir rahatlık ve teselli bulmak mümkündür.¹⁴ Pek çok ruh hastalıklarında da, hastanın rahatsızlığının sebebi, rûhî ihtiyaçlarını ihmal etmiş olmasıdır.¹⁵

Dînî terbiye ile yakın alâkası olan ibâdet, dînî inanç ve dînî kültürle de ilgilidir. Bu yüzden sağlıklı bir eğitime ihtiyaç vardır. «Hiç kuşkusuz, din bilgi ve telkînini doğru ölçülerde alan bir kişi, bundan yoksun bırakılmış diğer bir kişiden daha çok hayata ve çevresine karşı uyumludur.»¹⁶ İnsanoglu, iç ve dış yaşayışları arasında bir bütünlük kurmak ve sağlıklı bir hayat sürmek için dînî inançlara ihtiyaç duyar; inanmakla

(11) D. Krech - R.S. Crutchfield, a.g.e., s. 177.

(12) N. Armaner, İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi, s. 47.

(13) O. Pazarlı, Din Psikolojisi, s. 172.

(14) Fahrettin Akbulut, İlim Gözüyle İslâmiyet, s. 136-137.

(15) Erich Fromm, Psikanaliz ve Din, s. 19.

(16) Neda Armaner, Psikopatolojide Dînî Belirtiler, s. 199.

yetinmez, inandığının peşine düşerek davranış haline dönüştürür.¹⁷

Çeşitli dinlerdeki ibâdet şekilleri, genelde birtakım benzerlikleri olmasına rağmen özde, inanç sistemlerindeki farklılıklar nisbetinde değişiklik arz eder.¹⁸ «İlkel topluluklarda görülen sihir, totemizm, manizm ve fetişizm hayli basit bir ibâdet şekline yol açar. Yunan ve Roma dinlerinde insan şeklinde, özellikleri insana benzetilmiş tanrılara tapılırdı. Hindû dininde kişi-dışı ve kişiler üstü büyük ruh-Brahma, kendisinin huşu içinde yüceltilmesini isterdi. Buddhizm'de de, kurucusunun isteğinin tersine olarak Buda'ya gitgide tapınmaya başlanmıştır. Konfüçyusçular, ibâdetlerini, atalarının ruhlarına tapma esası üzerine kurmuşlardır. Müslümanlar ise, yerlerin ve göklerin sahibi, doğurmayan ve doğurulmamış olan, kendisine bir başka eş bulunmayan merhametli ve şefkatli Allah'a (kâdir-i mutlak) tam bir bağlılıkla ibâdet ederler. Yahûdiler, ibâdetinde, «kâinatın hükümdarı Tanrı» önünde «babalarımızın Tanrısı, Hz. İbrahim, İshâk ve Yâkub'un Tanrısı» sözleri ile eğilirler.»¹⁹ Hıristiyanlarda da Hz. İsa'nın hayatındaki bazı önemli olayların hatırlanması için yapılan birtakım anma davranışları (kutsal ekmek ve şarap ayini gibi) vardır.²⁰

B— Şahsiyet Gelişmesi ve Bütünleşmesindeki Fonksiyonu

Önce konunun özünü oluşturan şahsiyet kavramı üzerinde duralım. Gerçi bu kavram, psikolojide tam olarak yerine oturmuş sayılmaz. Çünkü bu konudaki açıklamalar henüz teorilere dayanmaktadır.²¹ Ancak konunun genel olarak ortaya konabilmesi için birtakım tarifler yapılmasında fayda vardır.

«Şahsiyet, bir fertte yapıların, davranış tarzlarının, alâkaların, rûhî duruşların, yeteneklerin, kabiliyet ve istidatların en karakteristik bir bütünlemesidir. (İntegration).»²² Şahsiyet: «Her ferdin hayat durumlarına, kendine göre bir üslupla uymak hususunda gösterdiği devamlı temâyüllerin meydana getirdiği ahenktir.»²³ «Kişilik, beden özelliklerinin, davranış tarzlarının, kabiliyet ve istidatların, ihtiyaç, ilgi ve tavırların meydana

(17) Beyza Bilgin, Türkiye'de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri, s. 99.

(18) Herve Rousseau, Dinler Tarihi, s. 79.

(19) Türk Ansiklopedisi, XIII, 287.

(20) H. Rousseau, a.g.e., s. 105.

(21) E. Fırat, Şahsiyet Gelişiminde Tevşbenin Fonksiyonu, s. 5, 113.

(22) N. L. Munn, Psikoloji, II, 393.

(23) Vedide B. Pars ve diğerleri, Eğitim Psikolojisi, s. 250.

İBADETİN MAHIYETİ

getirdiği bir özellikler organizasyonudur.»²⁴ «İnsanın kişiliği söz konusu olunca onun bütünü, her yönü ile işe karışır. Bundan ötürü, kişiliği incelemek için, onu bütünü içinde ele almak gerekir: Kalıtsal iktidarları, yetenekleri, öğrenmiş olduğu şeyleri ve öğrenme faktörlerinin ona özgü davranış biçimleri ile kendi karakteristiklerine nasıl nüfuz ettiğini görmek zorunludur. Böylece her birey, ötekinden farklı, kararlı bir bütün oluşturur. Bir anlamda kişilik, bir kişiyi öbüründen ayıran bütün çizgiler ve nitelikler demektir.»²⁵

Burada dikkati çeken en önemli hususlar; bütünlük, devamlılık, uyum ve müstakilliktir. Demek ki, sağlıklı bir şahsiyetin bu vasıfları taşıması gerekmektedir. Aslında bu vasıfların da tezahür ettiği sosyal ortamı unutmamak icap eder. Çünkü ferdin davranışları sosyal etkilerden uzak tutulamaz. Buna göre şahsiyetin iki ana özelliği vardır: Ferdî ve sosyal.

Ferdî yönü, iç gözlemle tanınabilen sübjektif dünyasını; sosyal yönü de, dışarıdan görünen, başkalarına bakan, başkalarıyla ilgili taraflarını oluşturur.²⁶ Bu sebeptendir ki, şahsiyeti tarif ederken sosyologlar ile psikologlar kendi bakış açılarına göre bu iki yönden birine daha çok ağırlık vermişlerdir. Sosyolog şahsiyetin sosyal yönüne, psikolog da genellikle ferdî yönüne önem vererek tarif etmiştir.²⁷

Şahsiyetin bu vasıfara sâhip olması, bir defada olup biten bir iş değildir, hayatın uygun şartları içinde oluşan bir gelişme ve olgunlaşma ameliyesidir.²⁸ O yüzden, şahsiyetin gelişmesi ve bütünleşmesi söz konusudur. Bu gelişme ve bütünleşmenin hem sübjektif, hem de sosyal yönü psikososyal bir âhenk içinde oluşmaktadır. Aksi takdirde sağlıklı bir gelişme ve olgunlaşma olmaz. Bütün ihtiyaçların dengeli bir şekilde göz önüne alınması halinde şahsiyet gelişir ve bütünleşir.

İbâdet, duygu, düşünce ve inanç hayatının objektif dünyadaki bir uzantısı²⁹ olduğuna göre, kişinin gerek kendi içindeki, gerekse sosyal hayatındaki uyumuyla ilgisi üzerinde durulmalıdır.

Ebû Hüreyre (R.A.)'in gözlemine ifade eden, aşağıdaki hadîste. ina-

(24) C. Ünal, Eğitim Psikolojisi, s. 105.

(25) Refia Uğurel - Şemin, Gençlik Psikolojisi, s. 97.

(26) Halis Ayhan, Eğitime Giriş, s. 108.

(27) V. B. Pars ve diğerleri, Eğitim Psikolojisi, s. 249-250.

(28) T. Altinköprü, Şahsiyet Analizi, s. 14.

(29) N. Armaner, İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi, s. 28.

nan kişinin inanç-ibâdet bağlantısı ve bu yaşayışın daha ileri giderek inanç-ibâdet bütünlüğü içindeki yüksek şuur seviyesi belirtilmektedir: «Bir gün Resûlullah açıkta oturuyordu, yanına biri gelip: «Îmân nedir?» diye sordu: «Îmân; Allah'a, meleklerine, Allah'a mülâkî olmağa, peygamberlerine inanmak, ayrıca (öldükten sonra) dirilmeğe de inanmaktır.» cevabını verdi. «Ya İslâm nedir?» dedi. «İslâm; Allah'a ibâdet edip. O'na ortak koşmamak, namazı kılmak ve farz olan zekâtı vermek, Ramazanda oruç tutmaktır.» buyurdu. (Ondan sonra) «Ya ihsân nedir?» diye sordu. «Allah'a sanki görüyormuş gibi ibâdet etmendir. Çünkü, sen O'nu görmüyorsan da, şüphesiz O seni görüyor.» buyurdu.»³⁰

Burada görüldüğü üzere dinî hayatın çeşitli kademeleri ve dereceleri vardır. Duygu, düşünce ve inanç seviyesi; bu inanca bağlı ve dayalı bir davranış seviyesi; gerek duygu ve inanç, gerekse davranışın beraberce yükselebildikleri daha üstün bir dinî yaşayış olan dinî şûrun insana hâkim olması şeklindeki ihsan derecesi. Buna göre dinî şahsiyetin gelişmesini tamamladığı, sorumluluk duygusunun işlerlik kazandığı şuur seviyesi, ihsan derecesindeki dinî hayattır. Buna dinî kişiliğin bütünleşmesi veya olgunlaşması da denilebilir. Çünkü dindar kişi, kendisi Allah'ı görme- se de, Allah'ın onu gördüğünü bildiği ve düşündüğü zaman tam bir teslimiyetle kendini Allah'a verecek, şahsiyetinin bütün özelliklerinin tutarlı olmasına dikkat edecektir. Allah'a ibâdet esnasında O'nun emirlerine itâat ettiği halde, ibâdetin dışındaki davranışlarında isyan ettiğini görürse, bundan dolayı Allah'a af dileyip bu davranışların da düzeltilmesi ve kişiliğindeki bu uyumsuzluğun giderilmesine çalışacaktır. Böylece ibâdetindeki yüksek dinî şuur onun davranış bütünlüğünü ve şahsiyetinin gelişmesini sağlayacaktır. Yani ibâdetindeki ben ile diğer davranışlarındaki ben farklı olmayacak, şahsiyet bütünlüğü gerçekleşmiş olacaktır. Nitekim dinî olgunluk, davranışların alışkanlık ve dış baskılar sonucu değil, şûurlu bir istek ve tercih ile ortaya konulmasını gerektirir.³¹

Bu durum psikolojik açıdan bir şahsiyet bütünlüğü sağladığı gibi sosyolojik yönden de aynı inanç ve duygu ile aynı Tanrı'ya ibâdet eden ferdleri kaynaştırır, birbirine bağlar.³² Nitekim şahsiyetin iki temel özelliği olan ferdilik ve sosyallik denge halinde olmalıdır.

(30) Buhârî, es-Sahîh, K.el-Îmân, B. 37; Müslim, es-Sahîh, K.el-Îmân, B. (nr. 7)

(31) N. Armaner, Din Psikolojisine Giriş, I, 126.

(32) Mehmet Taplamacıoğlu, Din Sosyolojisi, s. 191-192.

İBADETİN MAHIYETİ

Şuurlu yapılan ibâdet (ihsan) şahsiyetin gerek içe ve gerekse dışa dönük yönünün gelişmesine yardımcı olur. Çünkü kendisini Allah karşısında kabul eden dindar, her zaman Allah'ın kontrolünde olduğunu düşünerek kendi durumunu değerlendirir (otokritik); hayatını Allah'ın emir ve yasakları çerçevesinde gözden geçirir; O'nun rızasına uygun olan ve olmayan davranışları tesbit eder. Diğer insanların da Allah'ın birer kulu olduklarını düşünerek onlarla olan ilişkilerinde saygılı olur. Yani vicdan denilen değerlendirme merkezi bu şuur seviyesinde işlerlik kazanacak ve kişiyi psikolojik ve sosyal uyumu bakımından kontrol edecektir. İşte normal gelişme süreci içinde şuur vicdan seviyesine varmış olan bir ferde, değerlere ters düşen bir davranış pişmanlık duygusu ortaya çıkaracaktır.³³ «Gerçekten namaz, hayasızlıktan ve kötülükten alıkoyar»³⁴ âyeti de şahsiyet bütünlüğü içinde davranışlar arasındaki bağıntıyı ifade eder. Kişi Allah'a inandıktan sonra bu inanca bağlı değerler sistemi içinde kendini disipline edecek ve davranışlarına bir ölçü getirecektir.³⁵ Buna göre kişi, Allah'a ibâdet ederken nasıl dinî bir emre uyuyorsa, diğer taraftan dinin yasaklarından da kaçınır. Yani dinî normlara uygun davranır.

Yukarıda zikredilen Cibril hadîsinin bütünü gözönüne alındığında îmân-islâm-ihsân bir ilgi zinciri içinde görülmektedir. Dinî inanç sisteminin bir tezahürü olan ibâdetler bellibaşlı dinî davranışlar olarak belirtilmiş, bu davranışların gayesine ulaşabilmesi için de belli bir dinî şuur seviyesine (ihsân) ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir.

Konuyu özet olarak ifade etmek gerekirse, ibâdet insanlar arası ilişkilerde kişilerin birbirlerini tanımalarını, birbirlerine güvenmelerini, dinî bir toplumun sağlıklı bir yapıya kavuşmasını sağlayan,³⁶ dindar kişinin samimiyet derecesini (dinî gücünü) ortaya koyan bir davranıştır. Çünkü kişilerin iç dünyaları gereği gibi bilinemeyeceğinden, onların davranışlarına bakarak onları değerlendiririz. Kişinin dindar olduğunu söylemesi kolaydır, fakat dindarlığı bir yaşayış bütünü olarak davranışlar halinde ortaya koymak gerekir. Bu bakımdan ibâdetin hem psikolojik, hem de sosyal uyuma katkıda bulunarak şahsiyetin gelişmesine ve bütünleşmesine yardımcı olduğunu söyleyebiliriz.

(33) E. Fırat, Şahsiyet Gelişiminde Tevbenin Fonksiyonu, s. 84.

(34) K:29 (el'Ankebût), 45.

(35) E. Fırat, a.g.e., s. 105-106.

(36) M. Toplamacıoğlu, Din Sosyolojisi, s. 192-193.